

„Nem súlyed az emberiség!”...

**Album amicorum
Szörényi László LX. születésnapjára**

Főszerkesztő: JANKOVICS József
Felelős szerkesztő: CSÁSZTVAY Tünde
Szerkesztők: CSÖRSZ Rumen István
SZABÓ G. Zoltán

Nyitólap: www.iti.mta.hu/szorenyi60.html

MTA Irodalomtudományi Intézet
Budapest, 2007

NAGY ILONA

A népköltési gyűjtemények kiadásáról*

„A népmesék folklorisztikai célú gyűjtése a nép szájáról, majd az egyes szövegek többé-kevésbé véletlenszerű kiadása vagy különböző antológiák könyv alakban való megjelenítése az elmúlt 200 évben igen sokféle okból világszerte elterjedt, és emberek ezrei foglalkoztak vele a kiadás tevékeny részeseiként és fogyasztóként. Ezeknek a tevékenységeknek a csúcsideje már leáldozott, mögöttünk van.”¹

Isidor Levin kezdte ezekkel a mondatokkal tanulmányát, amelyet abból az alkalomból mutatott be a *Népi Elbeszélés Kutatók Nemzetközi Társaságának* (International Society for Folk Narrative Research, ISFNR) 11. kongresszusán Mysore-ban (India), hogy az illusztris társaság tiszteletbeli tagjának választotta. Kéziratát 1994 őszén írta Szentpéterváron. A továbbiakban egyfelől összefoglalta véleményét az elmúlt évtizedek népi elbeszélés (folk-narrative) elméleteinek szerinte jobbára hiábavaló voltáról, másfelől részletesen kidolgozott programot fogalmazott meg a népmesék archiválásának és kiadásának korszerű, az ezredforduló kívánalmainak megfelelő módjáról.

Levin tanulmányának tárgya valóban sarokköve napjaink folklorisztikájának. Vannak még ma is népek, népcsoportok, pl. Ázsiában és más kontinenseken, de még Európában

* A tanulmány az alább megjelent írás átdolgozott, de új adatokkal ki nem egészített változata: NAGY, Ilona, *Edition of Folk Narrative Collections in Our Days = Ethnologia et Folkloristica. Congressus Octavus Internationalis Fenno-Ugristarum, Jyväskylä, 10–15. 08. 1995*, red. Heikki LESKINEN, Risto RAITTILA, Tõnu SEILENTHAL, Pars VI, Moderatores, Jyväskylä, 1996, 275–282; Uő.: *Die Herausgabe von Volkserzählungsanthologien heute, Märchenspiegel*, Jg. 7, 1996, Nr. 4, 29–33.

1 „The folkloristic collection of folktales from the mouth of storytellers, as well as the more or less occasional publication of individual texts or the production of a variety of anthologies in book format, has become widespread over the last 200 years. For various reasons these were distributed around the globe and provided work and enjoyment to thousands of producers and readers. The climax of this activity is probably already passed.” Isidor LEVIN, *What is to be done in folktale research? and how?* Dedicated to the Folklore Fellows on the occasion of my election to honorary membership. *Was und wie ist in der Erzählforschung zu tun?* Gewidmet den Folklore Fellows anlässlich meiner Wahl zum Ehrenmitglied. 1994, 1.

is, amelyek a 20. század végét a nyugat-európai civilizációs fejlődéstől többé-kevésbé lemaradva éltek meg. Hagyományos népi elbeszéléseik minden műfaja, így a mese, de még a varázsmese is tovább őrizte saját korábbi állapotát, és a folkloristáknak még egy ideig lehetőséget kínál arra, hogy első kiadásban, élőszóban előadott folklóranyagot tegyenek közzé. Hogyan tegyünk ezt? Úgy, mint eddig, vagy nekünk is érdemes elgondolkodnunk azon, hogy az ezredfordulón valami mást kell nyújtanunk az olvasónak, mint amit elődeink fontosnak véltek? Jelen tanulmányom írásának idejéig tizennégy magyar népmesekötetnek voltam szerkesztője,² tehát magamnak is fel kellett tennem ezt a kérdést.

Levinnek teljesen igaza van, amikor megállapítja, hogy „a népmesék kiadásában eddig még nem alakult ki megállapodás, legkevésbé olyan vonatkozásban, amely az alapelveket érinti, és amellyel minden kiadó egyetértene. Másfelől, évtizedekkel ezelőtt megjelentek gyűjtemények, amelyek mintákká váltak. De tudományos vezérelveket még a tekintélyes sorozatoknál sem lehet megfigyelni. [...] Tehát az ilyen mesék kiadását sehol

- 2 *Rózsafű és Tulipánleány: Kalotaszegi népmesék*, gyűjtötte KOVÁCS Ágnes [Mesék, mondák, történetek, szerk. NAGY Ilona], Bp., Akadémiai, 1987, 254.
Pallag Rózsa: Kárpát-ukrajnai magyar népmesék, gyűjtötte SÁNDOR László [Mesék, mondák, történetek, szerk. NAGY Ilona], Bp., Akadémiai, 1988, 284.
Bodrogkeresztúri mesék és mondák, gyűjtötte DOBOS Ilona [ÚMNGY (Új Magyar Népköltési Gyűjtemény, szerk. NAGY Ilona), XXII, Bp., Akadémiai, 1988, 444 p.
Úngi népmesék és mondák, gyűjtötte GÉCZI Lajos [ÚMNGY, szerk. NAGY Ilona, XXIII], Bp. – Bratislava, Akadémiai – Madách, 1989, 424.
A csodamalom. Balti népmesék, válogatta BOJTÁR Endre [Mesék, mondák, történetek, szerk. NAGY Ilona], Bp., Akadémiai, 1989, 232.
Az ikertündérek: Zagyarónai népmesék, gyűjtötte NAGY Zoltán [Mesék, mondák, történetek, szerk. NAGY Ilona], Bp., Akadémiai, 1990, 280.
Mátyás, az igazságos, válogatta KRÍZA Ildikó [Mesék, mondák, történetek, szerk. NAGY Ilona], Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990, 240.
Cifra János meséi, gyűjtötte NAGY Olga [ÚMNGY, szerk. NAGY Ilona, XXIV], Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991, 440.
A szalonnafa: Varsányi cigány népmesék, gyűjtötte GÖRÖG-KARÁDY Veronika [Mesék, mondák, történetek, szerk. NAGY Ilona], Bp., Akadémiai, 1992, 254.
A Nap s a Hold keresése: Bözödi népmesék, BÖZÖDI György 1941-es gyűjtését sajtó alá rendezte B. NÁDOR Orsolya [Mesék, mondák, történetek, szerk. NAGY Ilona], Bp., Akadémiai, 1993, 244.
Tűzoltó Nagymadár: Beregújfalusi népmesék és mondák, gyűjtötte PENCKÓFERNÉ PUNYKÓ Mária, szerk. NAGY Ilona, Bp., Új Mandátum, 1993, 336.
Az elvarázsolt királyfi: Palóc mesék, gyűjtötte NAGY Zoltán, szerk. NAGY Ilona, Salgótarján, Balassi Bálint Könyvtár, 1994, 264.
Baracai népköltészet Tóth Balázs né Csák Margit előadásában, Budapest–Bratislava, Akadémiai–Madách-Posonium, 1995, 640.
Ondava menti népmesék és mondák, gyűjtötte GÉCZI Lajos, szerk. NAGY Ilona, Bratislava, Madách-Posonium, 1995, 325.

nem tanítják.”³ Levinnek a 20. század második felének folklorisztikáját illető kritikájára később visszatérek: elméleti fejtegetéseivel, amelyek például a motívum bizonytalan és vitatott természetére vonatkoznak, itt nem kívánok foglalkozni. Javaslat a ún. „korpuszmű” (corpus work) létrehozására – világszerte azonos elvek alapján átrendezni a folklorarchívumokat, megvalósítani „az egyes szövegek egységes adatolását”, majd elvégezni a népmesék kiadásra való előkészítését: „minden egyes típusból készült minden egyes felvétel szinopszisának” és „egy motívum-leltár” megalkotását, amit a „korpuszkiadás” (corpus edition) követ – megítélésem szerint megvalósíthatatlan vágyálom. Úgy érzem, értem és átélem a komparatív módszer értelmét látó és azt alkalmazni kívánó kutató vágyait: ezek kielégítésére az ilyen „korpusz kiadás”-ok a megtestesült tökéletességet jelentik. Létrehozásuk feltételei azonban – Magyarországon egészen biztosan – hiányoznak. Hozzá kell tennem, legnagyobb sajnálatomra. Pénzről, idejüket erre a munkára szánó személyekről nem is beszélve, olyan archiválási rendszer mellett, amely a legkülönbözőbb etnográfiai és folklor anyagot kizárólag a gyűjtő neve és a gyűjtési hely szerint regisztrálja, a kutatónak gyakorlatilag a teljes archívumot kell tételenként kézbe venni, laponként átvizsgálni, ha például meséket keres. A raktárkezelő személyzet az ötödik tételnek a pincéből való felküldése után már nemtetszésének adna hangot. Ezt követné a szövegek másolása. Még az a bizonyos nagy asztal, amelyre Levin szerint célszerű lenne az azonos típusba tartozó szövegeket elrendezni, hogy a változatokról tartalmi kivonat készüljön – még az is gondokba ütközne, hogy csak a legpraktikusabb gondokat említsük. Levin itt a szinopszis készítését „motívum formában” képzei el: a motívum itt egy szöveg tartalmának ahhoz a részéhez utalódik, amely a szinopszis megfelelő szövegeiből variánsokat hoz létre. „A motívum itt egy variáns, amely a hagyományban törést hoz létre.” „Motívum és variáns csaknem szinonim fogalmak. Egy törést jeleznek, egy innovációt a hagyományban.”⁴

A Levin-féle tartalmi kivonatok (synopsis) alapján redukció útján kell elkészülnie a szintézisnek, a „redundanciáktól mentes” (redundancy free) normál verziónak,⁵ amivel megvalósul a „korpusz mű”. Ez a népmese globális kutatásának a tökéletes eszköze, kiváló adatbázis több mese vizsgálatához,⁶ és egyben a „korpuszkiadás” alapja. A kiadást ebben az esetben Levin nem könyv alakban képzei el, hanem elektronikus úton: a könyvkiadás

3 „in editing of folktales ... no consensus has so far been reached, least of all in relation to standards on which publishers agree. On the other hand, decades ago collections were published which became models. But scholarly guidelines are observed not even in respected series. [...] Also, editing such tales is not taught” LEVIN, *i. m.*, 1.

4 „A 'motif' is in this case a variant which indicates a break in the tradition.” *Uo.*, 9. „'Motif' and 'variant' are almost synonyms. They signal a break, an innovation in the tradition.” *Uo.*, 10.

5 *Uo.* 12.

6 „The actual tool of global research in the folktale, the documentary basis for the examination of many tales is the corpus work” (*uo.*, 4).

számára a „normál verziókat” tartja ideálisnak. Szerinte az ily módon elő nem készített, tehát a hiteles, pontos, szájhagyományból származó szöveg nem jut el az olvasóhoz, azaz senkit nem érdekel. A válogatás sem szubjektív preferencia alapján történik, ha a „normál verziókat” használjuk.⁷

Ez tehát a klasszikus földrajz-történeti módszer talán utolsó jelentkezése a maga kizárólagos formájában: más módszerek felé csak az ily módon elvégzett feladatok után engedi kalandozni a kutatót. Fenntartva azt a véleményt, hogy az összehasonlító kutatásokhoz valóban ideális lenne a világon eddig összegyűlt meseszövegek egységes és kezelhető korpuszát használni, a szövegkiadás esetében már kételyeink támadhatnak. Vajon a kutatókon kívül olvasná-e más is ezeket? Levin szerint még a gyermekek számára is a „normál verziókat” kellene kiadni. A népmesék esztétikai értékei stílusukban, művészettel megformált nyelvi köntösükben is jelentkeznek, vagy éppen a redundáns elemekben. Vonzanák-e az olvasókat a kutatók által alkotott szinopszisok, vagy az azokból készült „normál verzió”? A magyar gyakorlat épp nem ebben az irányban fejlődött az elmúlt kétszáz évben.

A népmesék átírása, stilizálása a 19. század gyakorlata volt, a 20. századra írók kedvtelésévé, gyermekeknek szánt mesekönyvek előállításának módszerévé vált. E helyütt nem érdemes vele foglalkozni. A betűhív, a dialektust több-kevesebb pontossággal visszaadó szövegközlés Magyarországon már a 19. század végén megindult. Ekkoriban már a szövegek műfajokba rendezése és az egyes szövegekhez magyarázó, a változatokra utaló jegyzetek készítése is elterjedt. Mind a műfaji elrendezés, mind a korai jegyzetek megállapításai mára sok tekintetben érvényüket veszítették: ez tulajdonképpen érthető jelenség. Ez a gyakorlat maradt ránk máig, pedig a még a műfaji szelekciót is kritika érheti. A gyűjtő már eleve kizárólag az általa preferált műfajokat gyűjti, a gyűjtött anyagból saját esztétikai normái szerint válogat, s még friss kéziratokon is kimutatható, hogy a hangszalagon rögzített anyaghoz képest a kiadásra előkészített anyag szelektált, javított, átírt, olykor határozottan megcsonkított. A nem szakember gyűjtő a már megjelent és általa ismert népköltési gyűjtemények műfajait tartja szem előtt, pedig a folklór, illetve a folklórnak tartott jelenségek tartománya állandóan változik, újabban határozottan növekszik, bővül. Levin ironikus megfogalmazása szerint „folklór az, amit a folklór archívumokban tárolnak”.⁸ Ma már nagyon sok mindent tárolnak ott, amiknek, még akár pár évtizeddel ezelőtt is, folklór természete egyáltalán nem volt nyilvánvaló (emlékversek, sms-szövegek, rémhírek stb.). Népköltési gyűjteményeink azonban mind a mai napig úgy épülnek fel, ahogyan a 19. században kialakított minta ezt megköveteli;⁹ az „új” vagy újonnan „felfedezett” műfajok nem jelennek meg bennük.

7 Uo. 17–18. A Levin által javasolt „korpuszmű” létrehozásának munkafázisait csak vázlatosan ismertettem, minden részletére nem tértem ki.

8 „'folklore' is what is stored in a folklore archive”. Uo., 4.

A népmesék kiadásának etalonja az *Új Magyar Népköltési Gyűjtemény* című sorozatban formálódott. 1940-ben jelent meg a sorozat első köteteként Ortutay *Fedics Mihály mesél* c. kötete, és haláláig, 1978-ig Ortutay 21 kötetet jelentetett meg itt. Új irányt kívánt szabni a mesekutatásnak, amelyet egyéniségkutató módszernek nevezett és *magyar* vagy *budapesti* iskolának emlegetett szóban és írásban. Érdeklődése egyetlen mesemondó teljes repertoárjának feltárására irányult, az elhangzott mesét az elbeszélő egyéni teljesítményeként értelmezte, és annak személyiségjegyei, valamint társadalmi helyzete és kulturális környezete alapján azonosította. Új volt ez az irányzat azért is, mert „aláásta a folklórról, mint közösségi költészetről és archetípusairól, mint örökké fennmaradó organizmusokról vallott konzervatív nézeteket. Úgy mutatta be a folklórt, mint a jelenről szóló néprajzi riportot, hangsúlyozva az élő, alkotó személyiségeket, ellentétben azzal a vezető irányzattal, amely a múltból megmaradt relikviákat kereste.”¹⁰ Ortutay tisztában volt azzal, hogy ez a módszer nem az ő találmánya. Fedics meséihez írt bevezetőjében például felsorolja elődeit, Mark Azadovszkijt (*Eine sibirische Märchenerzählerin*, 1926), a soproni utcaseprő, Tobias Kern meséit közreadó Johann Reihard Bünkert (*Schwänke, Sagen und Märchen in heanzischer Mundart*, 1906), vagy Kálmány Lajost, aki egyetlen mesemondó, Borbély Mihály meséit adta közre (*Hagyományok* II, 1914), és másokat, de még csak nem is a teljesség igényével, már ami a nemzetközi listát illeti. Mégis, a 19. században indult *Magyar Népköltési Gyűjtemény* folyamának megszakításával új mederbe kívánta terelni a mesék kutatását és főleg kiadását. Első tanítványai, Dégh Linda, Kovács Ágnes, Banó István az ő utasításait és elvárásait követve még a negyvenes években sorra adták ki hasonló módszerek szerint gyűjtött meséiket. Tanítványok nemzedékei tanulták, hogy ez a „magyar iskola”.

1988-ban szerkesztettem az első kötetet ebben a sorozatban, és még mindig számos kiadatlan kézirat van a birtokomban. A már megjelentek és a kiadásra várók is Ortutay tanítványainak vagy a tanítványok tanítványainak a gyűjtései, illetve autodidakta gyűjtők munkái, akik a már meglévő kötetek alapján formáltak véleményt arról, hogy milyenek is kell lennie egy népmesekötetnek. Olyan sok egyéniség-repertoár gyűlt össze az elmúlt évtizedekben, hogy az Akadémiai Kiadónál 1987-ben egy gyermekek számára tervezett sorozat, a *Mesék, mondák, történetek*, amely az ÚMNGY köteteiből készült válogatások ötletével indult, hamarosan első kiadásokat is kezdett közölni a terjedelmileg rövidebb,

9 SÁRKÁNY Mihály, *Népmesekincseink összetételéről = Népi kultúra – népi társadalom V–VI*, Az MTA Néprajzi Kutató Csoportjának évkönyve, szerk. ORTUTAY Gyula, Bp., Akadémiai, 1971, 159–170; NIEDERMÜLLER Péter, *Adatok a magyar folklór szövegbazisának megkonstruálásához a XIX. században*, *Ethnographia*, CI(1990), 96–104.

10 DÉGH Linda, *Narratives in Society: A Performance-Centered Study of Narration*. Introduction: What Can Gyula Ortutay and the Budapest School Offer to Contemporary Students of Narrative, *Folklore Fellows Communications*, No. 255, Helsinki, Suomalainen Tiedeakatemia, 1995, 7–29, 20.

kevésbé feldolgozott kéziratokból. Kovács Ágnessel közösen szerkesztettem, halála (1989) után egyedül, amíg a kiadó szüneteltetni nem kívánta. E két sorozaton kívül is számos, egyéniségkutatónak minősíthető módszerrel, és szinte csak azzal végzett gyűjtés és kiadás valósult meg nem csak Magyarországon, hanem az egész magyar nyelvterületen.

Jelen tanulmány első kéziratának elkészültekor, 1995-ben ötvennél több „magyar módszerű” magyar népmesegyűjteményt tudtam összeszámlálni, értelemszerűen 1940 óta. Annak ellenére, hogy a nemzetközi szakirodalomban elvétve kötik az egyéniségkutató módszert Ortutay nevéhez¹¹ (ha egyáltalán magyar műre hivatkoznak, az Dégh Linda kakasdi monográfiája, amely németül és angolul is megjelent – az utóbbi kibővítve¹²), ilyen mennyiségű és minőségű zövegkiadás ennek a módszernek a jegyében sehol a világon nem valósult meg. A folkloristák és amatőr gyűjtők valóban olyan egységes szempontok szerint munkálkodtak, évtizedekig még Ortutay személyes irányítása mellett, hogy együttműködésükre mindenképpen ráillik az iskola megjelölés – másutt efféle műhely nem alakult ki.

A kötetek nagyjából azonos mintát követnek. A gyűjtő által írt bevezető tanulmány először a földrajzi környezetet és a mesemondó(k) faluját (falvait) mutatja be, a hely és az ott lakó nép történetével folytatva. Ortutay még ezt elnagyoltan tette, követői ma már olykor igen részletes helytörténeti monográfiákat készítenek. Bengt Holbek a Folklore Fellows nyári iskoláján tartott előadásában a kilencvenes évek elején ennek szükséges vagy szükségtelen voltáról kérdezte a jelenlévő Lauri Honkót, felemlítve, hogy az ő könyvében¹³ „a történeti elemzés nem találkozik a funkcionálissal és a pszichológiaival.” Honko válasza ez volt: „Megragadott a települések története, szükségem volt rá, mert ezekről a településekről nem készült semmiféle leírás. Valójában azonban ez egy nem éppen szükséges melléktermék volt”.¹⁴ A magyar népköltési gyűjtemények esetében hasonló a helyzet. A Holbek által Dégh Linda kakasdi monográfiájában is feleslegesnek ítélt feje-

11 Nagyon ritkán említik a Fedics-kötet bevezető tanulmányát, amely angolul is olvasható: Gyula ORTUTAY, *Mihály Fedics Relates Tales = Hungarian Folklore: Essays*, Bp., Akadémiai, 1972, 225–285.

12 DÉGH Linda, *Kakasdi népmesék*, Bp., Akadémiai, 1955–1960 (Új Magyar Népköltési Gyűjtemény, VIII–IX); *Märchen, Erzähler, Erzählgemeinschaft dargestellt an der ungarischen Volksüberlieferung*, Berlin, Deutsche Akademie der Wissenschaften, 1962; *Folktales and Society. Storytelling in a Hungarian Peasant Community*, Bloomington, Indiana University Press, 1969/1989.

13 Lauri HONKO, *Geisterglaube in Ingermanland*, FF Communications, No. 185, Helsinki, Suomalainen Tiedeakatemia, 1962.

14 „I was fascinated by the history of the settlements, and I needed that because there was no description of these settlements. But it was not a very useful byproduct” (Bengt HOLBEK, *On the Comparative Method in Folklore Research*. With Contributions from Hermann BAUSINGER, Lauri HONKO and Roger D. ABRAHAMS, NIF Papers, No. 3, Turku, Nordic Institute of Folklore, 1992a, 17–18.

zet a bukovinai székelyek történetéről pontosan arra ad választ, hogy miért olyan a mesetudásuk, műveltségük, olvasottságuk, amilyen. Való igaz, hogy a történeti bevezető tanulmányok tényeit az egyes mesék vagy a repertoárok elemzése során már nemigen használják a szerzők. A települések összes okleveles említését, a közelben lezajlott csaták számbavételét, a birtokstatisztikák adatait vagy a tsz-ágazatok tevékenységének felsorolását nehéz is hasznosítani a mesék értelmezéséhez, bár történeti mondáknál bizonyos rezonanciát felfedezhetünk. Honko esetében is – kisebbségben élő, megírt történelem híjával szűkölködő népcsoportok sorsának ismertetése – indokolt és értelmezést segítő lehetett. A kérdés azonban megmarad: milyen részletes legyen a helytörténet?

A bevezető tanulmány továbbá bemutatja a mesemondót, életét, személyiségét, a helyi társadalomban betöltött szerepét. Már a negyvenes években megjelentek egész falvak (az „egész” megjelölés természetesen korlátozottan érvényes: a gyűjtő által felkeresett személyek csoportját jelenti) vagy egész tájegységek népköltészetét, általában meséit bemutató gyűjtemények, de ezekből is kiemelték a nagyobb repertoárral rendelkező előadókat. Még azokról is készült rövid életrajz, akik csupán néhány szöveggel szerepeltek a gyűjteményben: ha a cím a tájat vagy a települést jelölte is, a gyűjtemény, az egyéniségkutatás szempontjainak megfelelően, a megszólaló személy fontosságát emelte ki.

A szövegek sorrendje a Fedics-kötetben Ortutay saját szépérzékét, kötet szerkesztői ízlését mutatja. Lassan alakult ki az a gyakorlat, hogy az Aarne–Thompson katalógus típusrendjébe tagolódva közöljék a meséket, ám állatmesékkel nem szoktak köteteket indítani. A népköltési szövegek kritikai kiadásának 1974 óta létező szabályzata szerint „egy-egy műfajt vagy túlnyomórészt egy-egy műfajt tartalmazó gyűjtemények anyagának csoportosítása alműfajonként, ezen belül típusonként történjék”, illetve „a meséket abban a műfaji rendben kell közölni, ahogy az Ortutay Gyula – Dégh Linda – Kovács Ágnes szerkesztette *Magyar népmesék* (I–III, Budapest, 1960) kötetében a műfajok egymás után következnek”.¹⁵ Mivel a gyűjtők kész kéziratokkal jelentkeznek, és a fenti irányelveket hozzávetőlegesen követik csak, ahol lehetőségem nyílt, szerkesztőként átrendeztem az anyagot, de nem mindig a fentiek szerint.

A sorozat darabjai (egy gyermekjáték-kötetet leszámítva) meséket, kezdetben néhány, majd egyre több mondát közöltek, végül a hatvanas években megjelent az első önálló mondakötet, mint olyan új produkció, amely zömmel hiedelemmondákat tartalmaz: később, a sorozaton kívül több ilyen is készült. 1994-ben és 1995-ben két nagyszerű munka látott napvilágot, egy-egy kiváló előadó minden, a gyűjtők által folklórnak tartott, tehát hagyományos folklór műfajra kiterjedő repertoárjával.¹⁶

15 VOIGT Vilmos, BALOGH Lajos, *A népköltési (folklór) alkotások kritikai kiadásának szabályzata: Szerkesztési irányelvek*, IV, Bp., Akadémiai, 1974, 19, 73–74.

16 POZSONY Ferenc, *Szeret vize martján: Moldvai csángómagyar népköltészet*, A klezsei Lőrinc Györgyné Hodorog Lucától gyűjtötte, bevezetővel és jegyzetekkel ellátta POZSONY Ferenc, Kolozsvár, Kriza János Társaság Könyvtára 2, 1994; *Baracai népköltészet Tóth Balázsné Csák*

Az ÚMNGY sorozat megköveteli – bár nem minden kötet esetében sikerült megvalósítani – nyelvészeti tanulmány közlését, a tájnyelv általános jegyeiről és a mesemondó egyéni nyelvhasználatáról, jellegzetes elbeszélő stílusáról. Balogh Lajos a fent idézett szabályzatban a nyelvjárási szöveg gondos lejegyzéséhez és régi (klasszikus) kéziratok közléséhez ugyan segítséget ad, ám a közelmúlt gondatlan gépiratainak korrekciójához sajnos nem.¹⁷

A jegyzeteket vagy a gyűjtő készíti – esetleg dilettáns módon –, ilyenkor legalább korrigálni, kiegészíteni kell. Autodidakta gyűjtők esetében folklorista jegyzetkészítőt keresünk, ha van, aki vállalja ezt a feladatot. A szakszerűnek elismert jegyzet a kritikai szabályzat szerint egy-egy kis földrajz-történeti módszerrel összeállított monográfia, amely tartalmazza a típus addig ismert összes – legalább az adott régióból származó – változatát. A szabályzat által megkövetelt tökéletes jegyzetelés soha nem valósult meg, de több-kevésbé célba vettetett. Ily módon tehát az egyéniségkutató módszerű művek visszanyúlnak a meghaladni szándékozott földrajz-történeti iskola hagyományaihoz – vélhetően igen helyesen. Egyesítik a kétféle szemléletet azáltal is, hogy a gyűjtés körülményeire a bevezető tanulmányban általában, a különleges alkalmakra a jegyzetekben térnek ki, ahol a szöveg létrejöttét szinkronikusan és diakronikusan egyaránt követni lehet.

Van tehát egy többé-kevésbé elfogadható, jól begyakorolt közlési gyakorlata a magyar népköltészet, esetünkben leginkább a népi próza kiadásának. Ez a „budapesti”, „magyar iskola”, még ha magyar voltáról nem mindenki vélekedik egyféleképpen. Ortutayt már Fedics-kötet megjelenésekor is érte bírálat,¹⁸ ám a későbbi, marxista-leninista ideológiát is alkalmazó írásai és a szovjet modell emlegetése módszere igazolására utólagos taktika volt részéről: 1945 előtt a szovjet folklorisztika nem volt hatással sem Ortutayra, sem másra Magyarországon. Ortutay valójában nagyon kevésbé ismerte az ide vonatkozó szovjet irodalmat. (Azadovszkijnek csak egy cikkét olvasta, de a szibériai mesemondó asszony, Vinokurova meséinek idézett gyűjteményét nem stb.)¹⁹ Az egyéniségkutatást ugyanis a nemzetközi szakirodalomban leginkább a szovjet folkloristák által preferált módszerként említik: Izidor Levin is mint ilyet bírálja keményen. „A legkönnyebb megoldás volt a narrátor személyiségéről írni – ez volt az a gyakorlat, amely a Szovjetunióban általánossá vált, annak érdekében, hogy ki-ki a módszernek és saját magának némi elismerést gyűjtsön be. Különösen azoknak az „ipso facto post hoc” népmese-specialistáknak ment ez könnyen, akik feltehetően csupán egyetlen mesemondót hallottak: anél-

Margit előadásában, gyűjtötte B. Kovács István (ÚMNGY, szerk. NAGY Ilona, XXV), Bp. – Bratislava, Akadémiai–Madách-Posonium, 1995.

17 VOIGT–BALOGH, *i. m.*, 89–113.

18 Honti János, Korompay Bertalan: erről bővebben lásd DÉGH 1995, 20–21.

19 *Uo.*, 21–22 .

kül, hogy nekiálltak volna alaposan megismerni a szóban forgó mese többi verzióját, végigvitték volna azt a munkafolyamatot, amely a kutató kreativitását bizonyította volna.”²⁰

Ortutay és a „budapesti” vagy „magyar iskola” védőbeszédének is tekinthető Dégh Linda már idézett írása, 1995-ben megjelent könyvének bevezető tanulmánya.²¹ Részletesen mutatja be Ortutay gondolatainak formálódását (főként Marót Károly hatására), a harmincas évek szellemi miliójét Magyarországon, és az Ortutay körül kialakult csoport munkáit. Az amerikai „performance school”, amelyet 1971-ben harangoztak be és hosszú ideig az érdeklődés középpontjában maradt, nem vett tudomást arról, hogy újnak deklarált nézeteik Magyarországon már harminc éve a köztudatban vannak. Ők is a finn iskola hiányosságainak számbavételéből indultak ki, és radikális szemléletváltást követeltek: a szöveg helyett az eseményt, az előadást kívánták középpontba helyezni. Bár érdemes beismernünk, hogy a „magyar iskola” soha nem produkált a „verbális interakciókról” „mikro-analitikus leírásokat” (a mesemondó alkalmakról nagy általánosságban írnak a gyűjtők és rendszerint a múlta emlékező diskurzusban fogalmazznak), ahogy az előadás-központú iskola megkívánja, mégis, több is annál. „Az elbeszélő nélkül az előadást nem lehet belehelyezni a szinkronikus és diakronikus folyamatok kontextusába, nem lehet meghatározni egyediségét a korábbi és a későbbi változatokhoz képest. Csak folyamatos, megismételt, hosszú távú, probléma-orientált etnográfiai terepmunka segít értékelni egy adott előadást.”²²

A feszültség a klasszikus és az újat kereső irányzatok között a közelmúltig vibrált. A paradigmaváltás nem csak a kutatást, de a szövegkiadást is érinti. „A Folklore Fellowsnak az a kinyilvánított célja, hogy minden nép meséit számba vegye, nem valósult meg. Mindent egybevetve, ma az a helyzet, hogy a fiatalabb kutatók egyre kevésbé foglalkoznak elbeszélő anyaggal, egyre kevésbé érdeklik őket az elbeszélések, vagyis azok tényleges összetevői, de hiszen már a tanáraik is ugyanígy voltak vele.” Elődeink, Krohn, Polívka, Bolte, Aarne és Anderson – írja Levin – magasra állították a mércét, nem csak önmaguknak, hanem tanítványaiknak is. Még a század közepén is az volt az elvárás, hogy ha valaki véleményt kívánt formálni ebben a tárgyban, előbb le kellett tennie az asztalra legalább egy típusmonográfiát. „Végtére is sokkal könnyebb benyomások alapján elmélkedni ’a

20 „The easiest course was writing about a narrator personality – a procedure which became common in the Soviet Union in order to garner for it and oneself some reputation. This was especially easy for such „ipso facto post hoc” folktale specialists who possibly had heard only one storyteller without coming to know thoroughly other versions of that tale, a procedure which might have attested the researcher’s creativity” (LEVIN, *i. m.*, 2).

21 Lásd még: DÉGH Linda, *Az egyéniségvizsgálat perspektívái, Ethnographia*, LXXI(1960), 28–44; Uő, *The artist at the center: New tasks for studying folktales in our time = Folklore in 2000. Voces amicorum Guilhelmo Voigt sexagenario*, curibus Ilona NAGY, adiuvante Kincső VEREBÉLYI, Bp., Universitas Scientiarum de Rolando Eötvös nominata, 2000, 53–106.

népmeséről', mint filológiai, komparatív folklorisztikát művelni – amint egy lekicsinylő megjegyzés fogalmazott: pozitívista anyaghalmozást.”²² Még könnyebb, Levin szerint, néhány, többnyire nem autentikus példa alapján, felfedezni a „strukturákat, és a legkényebb, mint fentebb idéztük, az elbeszélő személyt: nem szólva azokról, akik „nemzeti” vagy „osztály”-alapon prédikálnak. Walter Anderson utolsó tanítványaként tehát a szakma hagyományos értékeit védi, amelyek a komputer-korszakban a korábbi lehetőségekhez képest könnyebben megtarthatók.

A „finn iskola” kritikája és védelme, de reális értékelése is napirenden volt az elmúlt egy-két évtizedben.²⁴ Leea Virtanen például meggyőzően bizonyította a kiterjedt, összehasonlító anyagon alapuló kutatás máig élő gyakorlatának eredményeit, és védelmébe vette a szövegre koncentráló és a körülményeket nem rögzítő gyűjtési technikát. „A begyepesedett és szenilis kutató-generáció nevében legyen szabad megkérdezni, ugyan bizony hol írták le azt a 17000 előadási helyzetet a modern kutatók, ami összemérhető lehetne Krohn 17000 szövegével? Hol találjuk azt a 17000 metafolklorisztikus kijelentést, amelyet az informátorok a kínos kérdésekre feleletül adtak?” – kérdezi végül.²⁵

A megoldás talán a két véglet között van: a még mindig ható, nagy filológiai apparátussal dolgozó földrajz-történeti iskola módszereinek és a modern iskolák által feltett kérdésekre választ kereső módszerek együttes alkalmazásában. Már amennyire a kutató saját kompetenciái mindezt lehetővé teszik. Minél több kérdésre keressük a választ, annál többet tudunk meg vizsgálatunk tárgyáról. Mesemonográfiájában Bengt Holbek is felhasználta a finn iskola eredményeit, más módszerrel még igazolni is tudta

22 DÉGH, *i. m.*, 1995, 8.

23 „The declared aim of the Folklore Fellows to cover the folktales of all peoples has not been reached. On the whole, this is the case because today’s younger researchers, but also already their teachers, make and have made fewer and fewer demands and have shown less and less interest in the narrated material, that is, in its actual contents.” „It is easier, after all, to philosophize impressionistically about ‘the folktale’, than to carry out philological comparisons, condescendingly described as ‘positivist material-heaving’” (LEVIN, *i. m.*, 2).

24 Csak néhányat említve az ide vonatkozó írásokból: Bengt HOLBEK, *Interpretation of Fairy Tales: Danish Folklore in a European Perspective*, Folklore Fellows Communications No. 239. Helsinki, Suomalainen Tiedeakatemia, 1987; Uó, *Tendencies in Modern Folk Narrative Research*, NIF Papers, No. 4, Turku, Nordic Institute of Folklore, 1992/b; Lauri HONKO, *Methods in Folk Narrative Research, Ethnologia Europaea*, 11, 1979/1980: 1, 6–27; Uó, *Módszerek az epikus népköltészet kutatásában, Ethnographia*, 91, 1980, 452–467; Roger D. ABRAHAMS, *The past in the presence: An overview of folkloristics in the late 20th century = Folklore Processed. In Honour of Lauri Honko on his 60th Birthday 6th March, 1992*, eds. Reimund KVIDELAND and others, *Studia Fennica Folkloristica* 1, Helsinki, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 1992.

25 Leea VIRTANEN, *Is the Comparative Method Out of Date? = Telling Reality. Folklore Studies in Memoriam of Bengt Holbek*, ed. Michael CHESNUTT, *Copenhagen Folklore Studies* 1, NIF Publications 26, Copenhagen–Turku, 1993, 255–272, 269.

azokat. Bár a diakronikus kutatásokért nem lelkesedett, a teljes meseelemzéshez szükségesnek tartotta ismerni a szüzsé kialakulását és elterjedését. Szinkrón elemzéseiben korlátot jelentett, hogy archívumból származó szövegeiről nem tudhatott többet, mint amennyit a gyűjtő, Evald Tang Kristensen feljegyzett. A még mindig lehetséges mesegyűjtés során miért ne lehetne feltenni azokat a kérdéseket, amelyeket eddig kevés gyűjtő tett fel? Miért ne lehetne a mesélők és a hallgatók véleményét is megkérdezni az elhangzottakról? És ha megszületnek a válaszok, miért ne lehetne azokat a mesékkel együtt közölni? Nagy Olga erdélyi magyar cigányoknál különböző mesehallgató közösségeket fedezett fel. Megtudta, hogy miért tilos a meséken változtatni az egyikben és ez miért kötelező egy másikban.²⁶ Archívumban őrzött szövegek a mesékhez való közösségi viszonyulás titkait soha nem árulják már el.

Milyen legyen hát egy kívánatos népköltési gyűjtemény a 21. században? Mindenképpen tegyen eleget a szöveghűsége, nyelvi hitelessége vonatkozó, eddig is érvényben lévő szabályoknak. A kutatók vagy bárki más által készített „normál verzió” lehet a kutatás eszköze, de még gyermekek számára sem elképzelhetetlen a szóbeliségből válogatni hiteles, valóban elhangzott szövegeket, amint ezt az eddigi tapasztalat igazolja. A kísérő tanulmány elsősorban a mesék értékelését, megértését elősegítő adatokat tartalmazzon, de azokat feltétlenül. A jegyzetek utaljanak a szöveg történetére és eddig feltárt elterjedtségére, de ne ismételjék meg a katalógusok adatait: csak a további tájékozódáshoz szükséges információkat közöljék. Végére is a szűk szakmai közönségen kívül, amely a kevésszámú hazai mesekutatókat jelenti (a külföldiek úgyszintén csak a megadott típusszámokat használják), ezek a gyűjtemények a művelt olvasóközönségnek szólnak. Magyarországon van olvasótábora, gyűjtőköre a népmese-kiadványoknak.

Újítani több vonatkozásban is érdemes lenne, különösen az új gyűjtések alkalmával. Meglévő, lezárt kéziratokkal, és ilyenből van még sok, kevés lehetőség adódik, de például azt meg lehet tenni, hogy nem a gyűjtő kiadásra előkészített anyagával, hanem az eredeti „gyűjtési naplóval” dolgozhatna a szerkesztő. Sajnos, ez a legtöbb esetben csak akkor lehetséges, ha a szerző/gyűjtő már nem él, hiszen egyszer megalkotott művét senki nem kívánja átalakítani, a szerkesztő szándékát hajlamos esetleg sértésnek tekinteni. Ily módon például kiadhatók azok a szövegek, amelyeket a gyűjtő nem tartott „elég szépnek”, esetleg fel- vagy lejegyzett beszélgetésfoszlányok, amelyek a hangszalagon vagy azok lejegyzett, naplószerű átiratában fennmaradtak. Az új gyűjtéseknél mindenképpen ki kell egészíteni a 19. századból megörökölt, irodalmi előképektől befolyásolva kialakított műfaji skálát. A mindennapi beszéd szövegeire éppúgy lehet példát bemutatni, mint az újabban előtérbe került kommunikációs formákra (pletyka, politikai vicc stb.).

26 Számos magyar nyelvű munkájában leírta, a legösszefogottabban angolul olvasható: NAGY Olga, *i. m.*, 1984. *Some types of comparative tale analysis = Le conte, pourquoi? comment? Folktales, why and how?* eds. Geneviève CALAME-GRIAULE et alii, Paris, Centre National de la Recherche Scientifique, 1984, 231–251.

Az előadás minél körültekintőbb leírása és a kontextus felfejtése, az utalások rendszerének kimunkálása is fontos. A kíváncsi nem lehet az a teljességre törekvő, amire már van példa a szakirodalomban, például Sandra Dolby Stahl monográfiájában. Tulajdonképpen néhány kevésbé kimunkált elemzésen kívül két „personal narrative” előadásának az elemzése maga a terjedelmes mű. Nem beszélve arról, hogy a kontextus ilyen mélységű feltárását az tette lehetővé, hogy a szerző szűk családja illetve annak ismeretségi körén belül kereste informátorait.²⁷ Az elbeszélő szituáció rögzítése nem feltétlenül kell, hogy egy televíziós stábnyi közreműködő segítségével valósuljon meg, ahogy ezt Leea Virtanen idézte egy amerikai ironikus összeállításból: Hány folkloristára van szükség annak az eseménynek a rögzítésére, hogy valaki becsavar egy villanykörtét? A válasz: Minimum három, de inkább több. Egy, aki szocio-kulturális kontextusában dokumentálja az eseményt; egy, aki méri a helyiségben a körte becsavarása és a villany felkapcsolása után a hőmérséklet emelkedését; egy, aki a becsavarási művelet alatt kínos kérdéseket intéz a körtét csavaróhoz annak gyermekkorára vonatkozóan; egy, aki, tartja a létrát stb.²⁸ A dokumentáció körülbelül úgy képzelhető el, ahogy például Haya Bar-Itzak egyik tanulmányában egy marokkói zsidó asszony Hamupipőke-meséjének előadását rögzítette és elemezte.²⁹ Bár a gyűjtés nem magányos akció volt, egyetemi hallgatók is részt vettek benne, a végeredmény: a szövegen kívül a gesztusok és hangerőváltozások, az előadásmód részletes bemutatása, az elbeszélő és családtagjainak a viszonya, amely a mesemondó üzenetét a családtagok felé befolyásolta stb., szokványos gyűjtő helyzetekben is feljegyezhető, publikációban bemutatható. Antológiában természetesen lehetetlen minden szöveget ilyen részletes kontextust kibontva előtárni, a terepen sem lehet mindig az ilyen körültekintő gyűjtést megvalósítani – aki végzett már ilyet, tudja, hogy így van – de igen kívánatos lenne a jövőben legalább mintákat közreadni, az elbeszélő helyzetekkel is megismertetni az olvasót.

Az előadás lényegéhez a szövegek egymás utániséga, sorrendje is hozzátartozik.³⁰ Erről kevesebb szó esik a folklorisztikai tanulmányokban, pedig a mesemondó – és

27 Sandra DOLBY STAHL, *Literary Folkloristics and the Personal Narrative*, Bloomington and Indianapolis, Indiana University Press, 1989.

28 *Metafolkloristica. An Informal Anthology of Folklorists's Hounor*. Philadelphia, 1989, 47. kérdés (VIRTANEN, i. m., 266–267).

29 Haya BAR-ITZAK, „Smeda-Rmeda Who Destroys Her Luck with Her Own Hands”: A Jewish Moroccan Cinderella Tale in an Israeli Context, *Journal of Folklore Research* 30, 1993, 2/3, 93–125.

30 Az ezzel is foglalkozó, kevés munka közül néhány: Annikki KAIVOLA-BREGENHØJ, *Folklore Narrators* = Anna-Leena SIIKALA (ed.), *Studies in Oral Narrative*, Helsinki, SKS, 1989, 45–54; Uó, uo., *Factors Influencing the Formulation of Narration*, 73–89; Uó, *Narrative and Narrating. Variation in Juho Oksanen's Storytelling*, Folklore Fellows Communications, No. 261, Helsinki, Academia Scientiarum Fennica, 1996; NAGY, Ilona, *Scenario of the performance of traditional narratives in everyday communication = Telling, remembering, interpreting*,

egyáltalán: majdnem minden kommunikációs alkalomnak alapvetően meghatározója a szövegek kapcsolódása, az átvezetések, asszociációk sora. Különösen izgalmas az archaikus varázsmesék előadása után a mesélő spontán váltása a könnyed, rövid tréfák, köznapi történetek, aktuális témákról való fecsegés felé. Ő is, hallgatósága is pihenni vágyik a hosszú, izgalmas mesék után, a csodák világából le kell huppanni a hétköznapi, való világba. Talán az olvasó is szívesebben venné, ha invitálást kapna egy igazi mesemondó estére, mintsem hogy egyvégtében kínáljuk neki a különböző időpontokban, különböző helyzetekben, különböző hallgatóságnak előadott meséket a típuskatalógus műfaji rendjében, növekvő típuszámok szerint elrendezve. A gyűjtési napló segítségével az elmondás sorrendjét rekonstruáltam a gyűjtő, Penckóferné Punykó Mária segítségével egy már megjelent kötetben,³¹ és Ortutay egy kéziratban maradt, még mindig kiadatlan gyűjtésének szerkesztése után. Az előbbi esetben például egy kígyóról szóló egység állt helyre, ahol mesék, hiedelemmondák és élményelbeszélések követték egymást, olyan sorrendben és olyan kommentárokkal, ahogy egy beregújfalusi cigány család telepen egy este, egymás szájából véve a szót, elmondták a kígyóról való összes tudásukat. Lacza Mihály, Ortutay mesemondója anyagánál az alkotó tevékenységre derült fény: a mesemondó nem csak a szövegét alkotta meg, hanem az előadás forgatókönyvét is. Ízlése, szövegválogatása önmaga bemutatását, elfogadtatását szolgálta. Természetesen mindig az adott anyag szabja meg a lehetőségeket, ám ahol mód van rá, legalább mutatóba helyt kell adni a mesemondó helyzet bemutatásának is.

Mindazonáltal a 20. század teoretikus vitái, még a két szélső póluson állók között is, azzal az egyetértéssel zárultak, hogy a több szempontú, több módszert együttesen alkalmazó kutatásoknak kell helyet adni. A szövegkiadásnak szintén ezt a sok szempontúságot kellene tükröznie.

guessing. A Festschrift for Prof. Annikki Kaivola-Bregenhøj on her 60th Birthday 1st February 1999, eds. Maria VASENKARI, Pasi ENGES and Anna-Leena SIHKALA, Joensuu, Suomen Kansantietouden Tutkijain Seura, 2000. [Kultaneito III, Scripta Aboensia 1, Studies in Folkloristics] 72–79; Uó, *A mesemondás forgatókönyve hétköznapi kommunikációs helyzetekben = Folyamatok és fordulópontok. Tanulmányok Andrásfalvy Bertalan tiszteletére*, szerk. Pócs Éva, Bp.–Pécs, L'Harmattan – PTE Néprajz Tanszék, 2003, 287–293. (Studia Ethnologica Hungarica IV.)

31 Lásd a 2. sz. jegyzetben.